

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (96)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Жизнь музея

Акжасарова А.К., Жумагулова К.Б.,
Ибраева Г.О. Легенда казахской сцены..... 4

Археология

Кунитаке Садакатцу, Таймагамбетов Ж.К.
Микропластинчатая индустрия раннего
верхнего палеолита на юге Казахстана:
подробный анализ кареноидных нуклеусов для
пластинок из стоянки Бүйрекбастау-бұлақ-1 в
горах Каратау 10
Абилмаликов К.К., Курманиязов Ы.С.,
Назаров А.Ж. Утюжок в Ботайской
археологической культуре 35

Этнография

Төлегенұлы Б. Орхон-Енисей жазбаларындағы
«елші» және «йалабач» атаулары хақында 42
Артықбаев Ж.О. XIX ғасырдағы қазақ
қоғамының этноәлеуметтік құрылымы мен
ерекшеліктері 48

Бейнелеу өнері

Ақсақалова Ж.А. Соцреалистік сипаттағы
Қазақстан кескіндемесіндегі еркіндік тақырыбы
..... 60

Тарих

Нұрахметұлы И. Ғұн империясы – қазақ
мемлекеттілігінің бастауы 68

Тарих. Тұлға. Тағылым

Алпысбес М. Абай және оның заманы мен
тарихи көзқарастары 74
Оспан С.К. Шолақ туралы шындық 86
Оспан С.К. Тұмайды енді қайтып Иманжүсіп
..... 102

Филология

Жақан Ә.Қ. Әлемдік шығармалардағы
Шыңғыс хан бейнесі 112
Айтұғанова С.Ш. Детальдың көркем туынды
құрылымындағы орны 121

Музей ісі

Құрманиязов И.С., Жасекенов М.Қ.,
Тілеуқабыл Ж.Ж. Арал және Қазалы аудандық
тарихи-өлкетану музейлерінің құрылу
тарихынан 131
Көзейбаев С.Ә., Сайлау А. Тарихи мұраны
ұлықтаған жоба 143

CONTENTS

Museum life

Akzhassarova A. K., Zhumagulova K. B.,
Ibraeva G. O. Legend of the kazakh stage 4

Archeology

Kunitake Sadakatsu, Taimagambetov Zh.K.
Microplate industry of the early upper paleolithic
in the south of Kazakhstan: detailed analysis of
karenoid nuclei for plates from the Buirekbastau-
bulak-1 man site in the Karatau mountains 10

Abilmalikov K.G., Kurmaniyazov Y.S.,
Nazarov A. Zh. Flat iron in the Botai archaeological
culture 35

Ethnography

Tolegenuly B. About the names «Elshi» and
«Yalabacch» in the Orkhon-Enisei records 42
Artykbayev Zh.O. Ethnosocial structure and
features of kazakh society in the nineteenth
century 48

Fine arts

Aksakalova Zh.A. The theme of freedom in
painting of Kazakhstan of social realistic character
..... 60

History

Nurahmetuly I. The hun empire – the beginning of
the kazakh Statehood 68

History. Personality. Learning

Alpysbes M. Abay and its time and historical views
..... 74
Ospan S.K. The truth about Baluan Sholak 86
Ospan S.K. Life and creativity of Imanjusup
..... 102

Philology

Gakan A.K. The image of Genghis khan in the
world works 112
Aituganova S.Sh. The place of the details in the
structure of the artwork 121

Museum business

Kurmaniyazov Y. S., Zhasekenov M.K.,
Tleukabyl Zh. Zh. From the history of the creation
of the Aral and Kazalinsky regional museums of
history and local lore 131
Kozeibaev S.A., Sailau A. A project that glorifies
the historical heritage 143

Оспан С.К.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
«Халық қазынасы» ҒЗИ
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: segiz.seri@mail.ru

ШОЛАҚ ТУРАЛЫ ШЫНДЫҚ

Балуан Шолақ – қазақтың ән өнеріне олжа салған, сөйтіп, өзіндік болмысымен өшпестей із қалдырып, ұлы өнердің өресін биіктетіп, өрісін ұзартқан дара тұлға.

Ақселеу Сейдімбек

Ақын, әнші, композитор, цирк жонглеры әрі алып күш иесі Балуан Шолақ (Нұрмағамбет) Баймырзаұлы (1859-1918) туралы халық арасында аңызға бергісіз әңгімелер көп. Әсіресе туған жері, туған жылы, Жетісу еліне ағайындарын іздеп бару жылдары жаңсақ айтылып жүр. Шолақтың ғашығы болған Ақмолалық қымызшы, атбегі, тігінші, сырнай мен домбырада қатар ойнап ән салатын жезтаңдай әнші, сөзге шешен, бекзат келіншек атақты Ғалия Тілеуқызы туралы да тұщымды дерек бар. Бұл ғылыми-зерттеу еңбек ақиқат пен аңыздың ара жігін айыруға арналған, архивтік деректерге негізделген.

Түйін сөздер: *Балуан Шолақ, Ғалия, Битабар балуан, ақын, әнші, сазгер, шешен, айтыскер, балуан, атбегі, құсбегі, аңшылық, зергерлік өнер.*

Қазақ даласындағы сал-серілік дәстүр – ертеден келе жатқан өрелі өнер. Сал-серілердің көпшілігі ақын, әнші, әрі композитор ғана емес, әрі шешен, айтыскер, әрі балуан, әрі күлдіргі сайыпқыран сауық иелері, әрі атбегі, құсбегі, аңшылық, зергерлік өнерге де бейім болғандығы белгілі. Осындай синкретті (бір адамның бойында бірнеше өнердің тоғысуы) өнердің иелері халықтан «сал-серілер» деген ат алып, үнемі топтанып, кең даланы сауық-сайран, мереке-думанға толтырып жүргендігі ел тірлігіне жарасымды сән берген. Олардың

осы қырлары туралы көрнекті әдебиеттанушы – ғалым Есмағамбет Ысмайылов айта келіп, сал-серілерді дала театрының өнерпаздары деп бағалаған. Ақиқат ауылын өз өлеңіндегі өмірдерек көздерінен іздестіріп, Балуан Шолақтың өзін халыққа таныстыруынан бастасақ:

*Борық тартсаң шығады уыз сүті,
Қотыр-Шортан мен туған жердің құты.
Түскен екем шыр етіп жер бетіне,
Суга барып түскенде орыс бұты, –*

деп орыстар шоқынатын сарышұнақ аязда (крещенские морозы) 19 қаңтар айында, Қотыр-Шортанда, Мәтен ауылында дүниеге келгенін айтып отырғандығы өкінішке орай алдымыздағы зерттеушілердің назарынан тыс қалған. Балуанның қазақ жеріне қарашекпенділердің келіп орныға бастаған кезеңіне тұспа-тұс келетінін меңзеп, бір шумақ өлеңге 150 жылдың тарихын сыйғызып жібергеніне назар аудару қажет.

Осы күнге дейін Балуан Шолақтың туған жылы туралы пікір де екіұдай: Қызы Бәтен «әкем 1864 жылы туып, 1919 жылы 55 жасында қайтыс болды» десе, қолында болған кенже ұлы Құдайберген «әкем 1858 жылы туып, 1918 жылы 60 жасында қайтыс болды» дейді. Балуан Шолақ зерттеушілер қызы Бәтеннің дерегіне сүйеніп, 1864 жылы Қаратауда туған деп көрсетіп жүр. Патшалық Ресейдің 1916 жылғы жүргізген мал-жан санағындағы жас деректеріне сүйенсек, Нұрмағамбет Баймұрзин (Балуан Шолақ) – 57 жаста (1859 ж.), бауырлары Төлеубай Баймұрзин – 52 жаста (1864 ж.), Тәуекел Баймұрзин – 46 жаста (1870), Ғаббас Ыбыраев (Е. Мырзахметовтің нағашысы) – 45 жаста (1871) делінген (ҚРМОН 375 қор. 88 іс. 374 қор. 52, 69, 94 істер). Осы архивтік ресми дерекке сүйенсек Балуан Шолақ 1859 жылы туған болады.

Енді Балуан Шолақтың тағдырына байланысты дау-дамай төңірегінде:

Бірінші уәж. Балуан Шолақтың жерлесі Кендірлі-Қалутандық, ауылы аралас, қойлары қоралас, заң органдарының ардагері Әлімжан Баймұқанов ақсақал өз естелігінде: «...Балуан Шолақтың әкесі Баймырзаны мен көргенім жоқ. Шешесі Қалампыр толық қара бәйбіше еді. Нұрмағамбет он айлығында еңбектеп жүргенде жас баланы үйге тастап, анасы ертемен сиыр саууға шыққанда, үй ортасында түнде жағылып көміп тасталған оттың қызып тұрған шоғына оң қолын тығып алып, саусақтары «можық» болып күйіп қалған. Анасы баланың шырылдаған дауысымен айырып алған. Шолақ деп атанудың себебі осы. Балуан Шолақ өзі бұл туралы өлеңінде:

*Мен Шолақ жас кезімде болдым бала,
Бір қолым отқа күйіп, болған шала.
Қуаттың тәңір берген арқасында,
Келген жоқ жұлығымнан жапқан жала, –*
дейді.

Балуан Шолақ бала жасынан-ақ тұлғалы, дене бітімі бөлек, өзінің жайдары мінезі, көркем әндерімен ел ішінде ерте бастан көзге түсе бастайды. «Шолақтың мойыны қысқа, ауыз омыртқасымен тұтасқан, біреуге қарау үшін денесімен түгел бұрылып қараушы еді», – дейді көзін көрген Битабар балуан Елібайұлы.

Сал-серілердің қалыптастырған дәстүрі – «ұстазды сыйлап, құрмет тұту, аманатқа адалдық». Балуан Шолақ та өзі өнеге тұтқан Біржан сал мен Ақан серіден турашыл мінезді, өткір уытты тілді бойына дарытқан. Кәкімбек ағаның ұстазы әрі немере ағасы Молдахмет Тырбиевтан естіген әңгімесі: Үкілі Ыбырай Балуан Шолақпен қатты әзілдесіп ойнайды екен. Бірде Үкілі Ыбырай көңілі кетіп, ғашық болып керейдің атастырып қойған бір бойжеткенін алып қашады. Қыздың атастырылған жері ірі бай әрі батыр жігіттері көп іргелі ел екен. Олар келіп жесірін даулап үлкен шу шығарады. Ағайын арасының араздығынан қорыққан туысқандары «қызды қайтарға» басады. Осы арада жаны қысылған Үкілі Ыбырайға досы әрі сенімді серігі Балуан Шолақ көмекке келеді.

*Жасымнан мен жақсыға жақын жүрмін,
Дариядай шалқар көл боп тасып жүрмін.
Мол күштің құдай берген арқасында,
Дұшпанды жүндей төнеп басып жүрмін, –*

деуі әділетсіздіктің қай-қайсысына болмасын төзбейтіндігін айтқаны.

Осы орайда Сәбит Мұқановтың Балуан Шолақтың атақты Мәті Дәуленнің Мұхаметжан дейтін баласының қызы Мұқышты Ғазиз әнші Файзуллаұлы алып қашқанда намысын жыртуы; Доскей ақын Ақмоланың беделді байы Саңырықтың Нұрланының жесірін алып қашып келгенде араша түсіп тартып әперуі әрекеті нақты дерекке сүйеніп жазылған (Мұқанов, 1940: 225-226). Мұны Доскей ақын да өз естелігінде мойындайды.

Екінші уәж. Сондай-ақ, «Абылай ханның ордасы орналасқан жер жәннаты саналатын сұлу Көкшеге неке бұзып, қыз алып қашқандарға ортасынан ойып тұрып төрден орын берді», – деуі негізсіз, «Қазақтардың Орта жүзіне сипаттама» деген еңбегінде былай деп жазған: «Үйсін шапырашты болысының старшинасы – Қойсоймас Қараша. Оның қарамағында 1500 шаңырақ бар, жылқысы мен малдары айтарлықтай жеткілікті», – дейді. (Андреев, 1785: 77). Сөйтіп, архив

деректеріне сүйенсек, Сәбит Мұқановтың Балуан Шолақтың аузынан Абылай хан тұсында бабалары батырлық беделімен келді деуі шындық. Бұл дерек Шоқан мен Сүйінбайда да бар. Осы өңірдің шежіре көкірек тумасы, белгілі қаламгер Жайық Бектұров та кезінде нақтылы дәлелдер келтіре отырып атап өткен. 1830 жылы өткізген мал, жан санағында: Баймырза, Сәбіке Жарықшақов (бауырлары Көбен, Есенаман, Мәтен, Құрдық, Байсалбай, Захар – 41 бас ірі қара, ұсақ мал – 30; Қараман ұлдары Сатыпалды, Сатан, Рүстем, Сүлеймен – 21 бас ірі қара, ұсақ малы – 100 бас; Медет балалары Құттыбай, Тәттібай, Бақтыбайда – 35 – 120; Кәнте балалары Өтеп, Тулақ, Жабағыда – 51 ірі қара болғанын құжаттары растайды / Малдарының шын санын жасырған – С.О./ (Сәдуақасов, 2008).

Үшінші уәж. С. Мұқановтың повестінде 1916 жылы «Хақ тілегін берген» күн туғанда саяси сахнадан көрінбеуі ой салады. Ол күмәнді ойды сөйлеткен сол кездегі Көкшетаудағы Совдеп басшысы болған, жазушы Сабыр Шәріпов өз естелігінде:

«Қуғын-сүргінді көп көрген Балуан Шолақ, нағыз халық өкілі, халық батыры екенін революция кезінде жақсы түсіндік. 1916 жылғы халық көтерілісіне тілектес болған, 1917 жылы патша тақтан түскенде, қуанышы қойнына сыймай Көкшетаудағы үлкен бір жиында сөз сөйлеп, бұрынғы патша әкімдерін жазалауды талап еткен еді. Казак-орыс атамандары мен елдегі шонжарлар Шолақты «ұры» деген жаламен саясат өміріне жолатқысы келмеді. Балуан Шолақты жергілікті бай-кулактар жек көреді екен, ол қара халықтың қамын ойлаған батыр болғандықтан біз Шөкеңнің халық арасындағы беделін тиімді пайдаландық. Кеңес үкіметін құру ісіне өз жағымызға бейімдеп алдық. Шолақ арқылы қалың көпті өзімізге тартып отырдық. Ол кісі міндетті адал атқарды.

Азамат соғысы кезінде Шолақты қалың орман ішінде тап жаулары (кулактар) аңдып жүріп атқан, оқ алыстан атылғандықтан әлсіреп кіндігінің түбіне тиген екен, содан қазақтың: «Батыр – бір оқтық» – деген сөзінен намыстанған батыр дәрігерлерге көрінбей, ақыры сол жарақат зардабынан қайтыс болды», – деп жазады Балуан Шолақ туралы естелігінде. Ал шолақтанушы Марат Әскенұлы Нәбиев ағамыз өз зерттеуінде Балуан Шолақ

бабамыздың мұндай жарақатпен ұзақ уақыт жүруі мүмкін емес, Шөкең бұл жарақаттан емес, үш күн қиналып, соқыршектен қайтыс болғанын айтады. Балуанның кенже ұлы Құдайберген әкесі Шолақтың арғы тегін былайша таратады:

«Дулат – Жансүгір – Есентай – Қазанғап – Жарықшақ – Баймырза – Нұрмағамбет, Төлеубай, Тәуекел. Балуан Шолақтан: – Изахар, қызы Бәтима (Бәтен), Құдайберген. Құдайбергеннен – Әйбат, Қайролла, Асыл, Шайдолла, Қамидолла, Есенбай туады. Олардың Қайролладан басқасы бәрі тірі. Атамыз Баймырзаның алғаны Қарауыл Бөкей – Қанай батырдың немересі Жетпістің қызы Қалампыр. Ал, әкемнің өзінің алғаны Қаным Түкі қызы осы жерде «көкі» руынан. Түкіден Тоқсанбай деген нағашымыз болды...», – деп берген дерегі жазушы Естай Мырзахметов берген шежіресімен сәйкес келеді, тек Мәтенді – Мәтей деп берген. Қазіргі Макинканың (Мәтен ауылы – Матинка) орны сол кісінің атымен аталған, Мәтен қарағайы деген орман болған (Орыстың жер өлшеушісі Макин өз атын қойыпты деген сөз негізсіз – С.О.). 1891 жылы күзде Омбы қаласына патша мұрагері Николай II келу құрметіне ұйымдастырылатын этнографиялық көрмеге бүкіл иісі қазақ даласының ығай мен сығайлары бас қосқаны мәлім, осы жиынға орта жүздің намысын жыртып келген бай-манаптар, сал-серілер мен балуандар келгені мәлім. Сондықтан қатарынан күші асқан Балуан Шолақ 1891 жылы 32 жасында Омбы қаласына патша мұрагері Николай II келу құрметіне ұйымдастырылған жылжымалы цирктің балуаны Севрді (Чемберс Ципсті) күресіп жеңгені тарихи ақиқат. Бұл жағдайды жанында болған Доскей ақын да дәлелдейді. Әйтпесе жазушы Естай аға 1908 жылы 44 жасында Каронмен күрестіріп қойса, А. Жұбанов Қоянды жәрмеңкесінде Каронмен 1913 жылы 49 жасында күрестіруі (Жұбанов, 1963) шындыққа жанаспайды.

Балуан Шолақ жасы 40-тан асқаннан кейін күреске түспеген. «Жолын үлкен баласы Изахарға берген және ән айтқанда-да қоңыр жерін өзі айтып, ал көтеретін жерін маған айтқызушы еді», дейді баласы Құдайберген.

Әкесінің бірінші қуғын көруін: – «Шамасы 1880-1888 жылдары ел «Қотыркөл» болысы аталынып, 50 үй үйсін «көкі» елімен қосылып, 7-ші ауыл болды. Ел басшысы «өзін жер тәңірі

санаған» Қожаберген аз үй кірме үйсінге зорлық ете бастайды. Оған әкем көнбей, қарсылық жасайды...

*«Керейім төрт ауылнай ел емес пе,
Тілеулі дұшпан аспас бел емес пе.
Бұл елдің бірлігіне ұйытқы болған,
Ақылды, шын кемеңгер, шер емес пе
Жүремін Торайғырдың қалқасымен,
Есембек, Тілеулінің қалтасымен.
Тар жерде зарыққанда жәрдем еткен,
Жегулі атын берген сәнкесімен.
Көкіде Қожаберген елдің жұты,
Жанбота ежелден-ақ даудың құты.
Тоқсамбай әйел көрсе шырылдайды,
Түбіне жетер оның әйел заты», –*

деп ұстазы Біржанды поштабайына сабатқан Жанбота мен өзіне жала жапқан Қожаберген секілді ел жуандарына шығарған әзіл өлеңі ел арасына тез таралып кетеді. Балуан мен Қожаберген арасындағы араздық ұлғайып, ақыры Шолақты «ұры-қары» деп Көкшетаудағы ұлықтарға шағым түсіріп, олар Омбыға алты айға жер аударады. Омбы шаһарындағы цирк мекемесінің қара жұмысына араласып, су құйылған зіл батпан бөшкелерді көтеріп, үйілген ауыр су бөренелерді лақтырып жүріп, «цирктің мамандарына» алып күшімен тез үйренісіп кетеді. Цирктен ат ойнату, төсін балғамен ұрғызу тәсілдері сияқты көп өнер үйренеді. «Он сегізде мен Шолақ өнер тапқан», – дейі осыдан. Қожаберген бай Балуанға екінші рет жала жауып, іс қозғамақ болғанда әкем Көкшетаудағы саудагер орыс досы Калмыковқа жолығып жағдайын айтады. Бұрын Арқаға саудаға шыққанда қарақшыларға заттарын ұрлатып, соны Балуан Шолаққа айтып қайтартқан ішкі есебі бар Калмыков Көкшетаудағы уезд басшыларының алдында Шолақтың өнерін тамашалатыпты. Қайран қалысқан ұлықтар: «Бұл ұры емес, алып өнер иесі, бұдан былай бағалау керек», – деп приговорын жойып, мерзімінен бұрын босатады. Әкем, айдаудан қажымай, қайта өрісін кеңейтіп, ол жақтан сан-алуан өнер тауып, көптің көзіне түсіп, аузына ілініп қайтыпты», – дейді кенже ұлы Құдайберген.

Оған мен мемлекеттік архивті ақтарғанда сот, прокуратура істерінде бір де бір Шолаққа байланысты іс, не деректің кездеспеуі дәлел болады.

Сур. 1.
Ғалия Тілеубекқызы

Fig. 1.
Galiya Tileubekkyzy

Жоғарыда айтылған 44, 49 жасында күресті деген жорамалдарды жоққа шығаратын тағы бір дерек: Балуанның Жаңаарқа жеріне 1902 жылы 43 жасында келгенде балдызы Битабар балуанға: – «Мен Корен палуанды бір-ақ қолмен жеңгенмін» деуі және күреске түспей, өзіме тартқан балуан балдызым деп үнемі Битабарды күрестіруі дәлел. Битабар балуан өзінің өмір дерегінде: «Балуан Шолақтың аты үш жүзге таралып кеткен кезі. Оның шығарған әндерін ойын-тойда айтып жүретінбіз. Және біздің елге күйеу болып саналады. Өйткені Қалыбек Тілеудің қызы Ғалияны алған», – дейді көзін көріп, балуанның батасын алған ақсақал. Осылайша небары 20 жасында Карон палуанды жеңіп, кір көтеру бәсінде цирктің ең жоғарғы көрсеткіші 40 пұт салмақты 51 пұт (816 келі) салмаққа жаңартып әлемдік рекорд жасап, отыз екі жасында әлемдік дәрежедегі балуанның жамбасын жерге тигізген. Бұл ерлігі алты алашқа әйгілі болып, Балуан Шолақ есімі аңызға айналады.

Балуан 1890 жылы Атбасар базарында жорға жарыстан қосқан аты бірінші келіп, балуандар күресінде Шолақтың мерейі үстем болып тұрған балуанның иығына Ғалия өзі тіккен парша шапан әкеп жабады. Оған Балуан Шолақтың: «Жорғасымен бәйге алған жолы көрдім, Көрмедім Ғалиядай жезтаңдайды», – деген өлеңі куә. Ғалияға ғашық болып, Балуан Шолақ алты ән арнаған. Ғалия Тілеубекқызы (Сур. 1) 1922 жылы 23 сәуірде 48 жасында өз

Сур. 2. Ғалия
Тілеубекқызының
басына қойылған
құлпытас

Fig. 2. The tombstone
on the head of Galiya
Tleubekkyzy

ажалынан Ақмолада қайтыс болған. «Жастар» шағын ауданындағы көне мұсылмандар зиратында жерленген.

Ғалия апамыздың бахилық тұрағының басына қосағы Ғалы Құрақбайұлы орнатқан құлпытасқа:

«1922 жылы 23 апрельде. Руы Қалыбек. Ғалия Ғалы жамағаты Тілеуқызы 48 жасында фәниден бақиға рахат айлады. Алла Тағала рахмет айлап, жанын Жәннаттан айласын. Қалғандары әруағына бір дұға еткізді», – деп шағатай тілінде таңбаланған екен (Сур. 2).

Төртінші үзж. Кей жазушы, журналистеріміз байыбына бармай: «Балуан Ғалиямен 1908-1909 жылдары жолыққан болуы керек. Ғалия 22-23 жаста» және «ата-анасы қызымен ақылдаса келіп, күйеуінен ажырасуын құп көреді. Бірақ күйеуі Біржан төлеген қалың малын даулайды. Оны төлеуге

Ғалияның әкесі Тілеудің жағдайы болмайды», – деуі де шындыққа жанаспайды (Балуан Шолақтың Ғалиясы, 2007: 121-125 б.). Өйткені 1852 жылғы Батыс Сібір округінің өткізген мал-жан санағына сүйенсек, әкесі Тілеубек Түтелбаев пен інілері Өзберген Түтелбаев пен Өмірбек Түтелбаевтардың дәулетті тұрғанын (ҚР ОММ. 375 қор, 88 іс, 374 қор, 52, 69, 94 істер) деректерінен білуге болады. Қазекемнің нақтылы малдарының санын жасырып, көрсетпейтіндігін және 35 жыл бойындағы мал өсімін ескерсек (Ғалия 1874 жылы туып, 14 жасында ұзатылған – С.О.) жоғарыдағы пікір негізсіз.

Бесінші үзж. Балуанның өмір тарихын зерттеушілердің бәрі Шөкеңнің Жетісу өңірінде бірнеше рет болғандығын ескермей, оншақты жыл болған деп жаңылысып жүр. Бұл туралы анық дерек алу үшін баласы Құдайберген Шолақұлына құлақ асайық: «Әкем атақоныс Үйсін еліне 3 рет барып қайтқан екен. Бірінші баруы – 1899 жылы Үйсін, Сыйқым-Жаныс еліне тоғыз сал-серімен барып, сауық-сайран құрып қайтады. Осы жолы өзіне шәкірт тауып, 15 жасар Кененге ағалық ақ батасын береді. Кенендей ән бұлағының көзін ашады. Екінші рет баруына себеп: 1909 жылы «Қайрақтыдан бастап жерімізді босатып, басқа жерге көшуге бұйрық алған соң, 50 үй үйсін екіге қақ айрылып, біразы Алатау өңіріне көшпек болды. Ақыры ел болып ақылдасып, ұлықтардың айтқан жерін көрмек болып, 15 шақты адам жолға шықтық. Орта жолда ыңылдап, іштей күбірлеп келе жатқан Шөкең: Ата-бабамның жерін, зиратын хохолға бастырта алмаймын. Мен дуадақ болып отыра алмаймын. Сендерге қал деп те айта алмаймын деп, – атының басын кері бұрды. Осылай біз көп поселкінің ортасында қысылып қала бердік. Ол кезде орыстар бейбастақ болғанына ешкім таласпас. Шолақ олардың бейбастақтығына көнбейтін. Өздігінен тимейтін. Тиіссе есебін тауып қан қақсататын. Шолақтың орыстардың бәріне қарсы болды дегені қателік. Көп жерде Шолақ орыстармен тату тұруды ақыл қып айтып отыратын. Сол қорлықпен Кеңес заманына да жеттік. «Бір ауыл, бір бауыр балып» қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын дәуірді көрдік. Бірақ, мұны Шолақ көре алмады дейді (Нұғыманов Сағынбай ақсақалдың естелігі. ӘӨИ*). 1914 жылы Балуан Шолақ Жетісу еліне інісі Тәуекелді атақонысымен табыстыруға

Сур. 3. Николай Романов ханзадамен (Николай II) кездесуге қатысқан Орта жүздің болыстары мен билері. Омбы, 1891 ж.

Fig. 3. Bolsheviks and dancers of the Middle Zhuz, who took part in the meeting with Prince Nikolai Romanov (Nicholas II). Omsk, 1891

әкелген соңғы сапарында, қырғыздарға өте алмай, Қордай асуында жаламен ұсталып, уезд бастығының қарулы әскері қамалап Алматыға алып келгенде:

Сәлем айт Мойынқұмның болысына,
 Ұры деп білдіріпті орысына.
 Арқаның еркін өскен «ақтаңгерін»,
 Баланы Мойынқұмның ұрысына.
 Осыдан қайта айналып келер болсам,
 Болысты қондырармын қонысына, –

деген өлеңі дәлел болады (ӘӨИ*. К. Қаңтарбайұлы. Шолақтанушы).

Алтыншы уәж. 1891 жылы патша мұрагері Николай II Александрович (1868-1918 жж.) Ресей тағы мен тәжінің мұрагері болып тұрған шағында, патша боларынан төрт жыл бұрын, Шығыс аймаққа тоғыз айлық сапарға шығады. Осы сапарынан қайтар жолда 1891 жылы шілденің 14-16 жұлдыздарында Омбы қаласында және оның маңында (Петропавловск қаласына) болады. Бұл туралы сол кездегі жергілікті баспасөз 1892 жылы шыққан «Дала уәлаяты» газетінде толық жазылып, «Акмолинские областные

ведомости» басылымында жарияланған. Патша мұрагерінің қай елде кімдермен кездескені туралы толық есеп күнделік жазба ретінде «Путешествие государя императора Николая II на Восток (в 1890-1891)» деген 1895 жылы шыққан кітапта берілген. 1855 жылы Император Александр II қабылдауында Шыңғыс Уәлиханов, Ыбырай Жайықбаев, Ерден Сандыбаев, Тәттімбет Қазанғаповтармен бірге Ықылас Дүкенұлы, Шөже ақындар барып, өнер көрсетіп жүлде алғаны тарихтан мәлім.

Кенже ұлы Құдайберген «Әкемнің бір жерде түскен суреті бар дегенге іздеп барып едім, жоқ болып шықты» дейді. Баласы Құдайберген әкесін суреттеуінде, Кенен атамның, Қырғыз балуаны Қожамқұл, Сәбит Мұқановтан бастап тағы басқа да көзкөргендер Балуанның «Бойы ортадан сәл жоғары, шымыр, төртпақ, мойыны басымен тұтаса біткен», – деп сипаттайды. Шолақты 1902 жылы көрген Битабар балуан: «Шоқша сақалы бар, тоқпақ мұрт, мойыны бұрылмайтын жуан, төртпақ қараторы кісі екен, менің балуандығыма риза болып, «жаның жамандық көрмесін, жауырының жерге тимесін!» – деп ақ батасын берген дейді.

Мемлекеттік архивтен табылған мына фотосуретке (Сур. 3) назар аударайық: солдан оңға қарай отырғандар көрмеге үй тіккен 5 болыс. Ортада қара тақиялы Жанайдардың Мейрамы, келесі қолына шляпа ұстаған Сағынайдың Паң Нұрмағамбеті. Екінші қатардағы екінші тұрған, үкілі, пұшпақ бөрік киген жас жігіт 32 жасар Балуан Шолақ болуы керек. Өйткені өзінің:

*«Мен Шолақ он сегізде өнер тапқан,
Ақ боз атқа үкілеп, тұмар таққам.
Пұшпақ бөрік басымда, шекемде үкі,
Жібек кидім үстіме шымқай ақтан», –*

деген өлеңі дәп келеді. Және 1891 жылы Омбыға патшаның соңғы мұрагері Николай II қазақ жерін аралап келуіне орай ұйымдастырылған салтанатта Балуан Шолақ өзі өнер көрсеткендігін:

*«Омбыға патша келді Руссия,
Әмірін айта келді халқын жия.
Севрден сонда күшім асып кетіп,
Мен болдым жан шықпайтын биік қия», –*

деп жазған өлеңі Шолақтың цирктің бас балуаны Севрді жеңгеніне дәлел болады. Себебі Мәскеу циркінің труппасы әртүрлі ұлт өкілдерінен құралған. Демек, Омбы қаласында патша мұрагерінің келу құрметіне ұйымдастырылған цирк құрамында өнер көрсеткен балуандар ішінде Севр (Чемберс Ципс) деген негр палуанын жеңгені тарихи ақиқат.

Жетінші уәж. Шолақ туралы алғашқы еңбек жазған академик, жазушы С. Мұқанов пен өнертанушы, профессор Ахмет Жұбанов Балуан Шолақтың бәйбішесінің есімін бірі – қожаның қызы Балқаш десе, екіншісі Ғайниен дейді. Шындығында есімі Қаныкей Түкіқызы, Көкі руынан. А. Жұбановтың «Ғалияның ажары мен ақылы сай болмағанына, жеңілдікке сайып кетуіне көзі жетеді», – деген сөзі жала. Ондай деректі беруші Ғалияның күндестері, Біржанның туыстары. Қолы жетпеген Қондыбай байдың өсегі. Өйткені 2 жыл отасып, 16 жасында Біржаннан заңды түрде ажырасқан Ғалия Балуан Шолақпен Ақмолада молдаға барып некелерін қиғызады (С. Мұқанов. «Балуан Шолақ») және екі-үш жыл отасып бар қиыншылыққа төзіп, өзінің сәби сүйе алмайтындығын айтып, Балуанның бағын

байламау және соңына сөз ертпеу мақсатында Семейлік жылқышы Қалиға тұрмысқа шығады. Сол себепті 2014 жылы жарық көрген Балуан Шолақ Баймырзаұлы жинағындағы (Құраст. Ғ. Тәшімбай, Н. Қапалбекұлы. – Алматы, 2014). Шыққан жинақтың 135-беттегі Шойбек Орынбайдың «Сұрша қыз» әнінің тарихы атты мақаласындағы Ғалияның қызымын, әкемнің аты Сексен дегені ойдан шығарылған өтірік. Ғалия мүлдем бала көтермеген әйел. Сол себепті кейінгі күйеуінің бір қызын және ата-анадан бірдей айрылған немере ағасының екі ұлы Сартай мен Нұртайды бауырына басып, тәрбиелегені белгілі.

Сегізінші уәж. Аталмыш жинақтағы 96-бетіндегі Бағылан Бәбіжан ел естімеген жаңалық ашып, Балуан Шолақтың азан шақырып қойған аты ТҰРМАҒАМБЕТ дейді. Осы жинақтың 102-бетінде Ақмола облысынан Қалкөз Жүсіп 1864 жылы 11 желтоқсанда Нұрмағамбетті тудырады. 1856-б е т т е Битабар балуанды – Битабан деп, Ғалияның руы Қалыбекті – Көлібек деп қорлаған. Ал Дәкен Қасымжанов жалған деректерімен 162-бетте Нүкте қояды. Шындығында: Баймырзадан – Нұрмағамбет, Төлеубай, Тәуекел туады. Нұрмағамбет (Балуан Шолақтан) – Изажар, Бәтима (Бәтен), Құдайберген туады. Құдайбергеннен тараған ұрпақтары дін-аман Көкшетау, Бурабайда, Нұр-Сұлтан қалаларында тұрып жатыр. Архивтік құжаттардың деректеріне сүйенсек, Балуан Шолақ 1859 жылы 19 қаңтарда Ақмола округіне қарасты Қотыр Шортан елді мекенінде дүниеге келіп, 1918 жылы желтоқсан айында Красный кардон мекеніндегі өз үйінде, 60-қа қараған шағында дүниесі салған. (Яғни кенже ұлы Құдайбергеннің берген дерегі дұрыс – С.О.) (ҚРМОН 375 қор. 88 іс. 374 қор. 52,69,94 істер).

Интернет желісі, Википедия, Уикипедиядағы Балуан Шолақ (Нұрмағамбет) Баймырзаұлы – тегі Ұлы жүз, Дулат, Шымыр, Сәмбет. Жамбыл облысы, Шу өзенінің бойы, Хан тәңірі тауының етегінде дүниеге келді деген дерек шындыққа жанаспайды, оған өзінің:

*Борық тартсаң шығады уыз сүті,
Қотыр-Шортан мен туган жердің құты.
Түскен екем шыр етіп жер бетіне,
Суга барып түскенде орыс бұты, –*

деген өлеңі куә.

Әдебиеттер

1. ҚРММ 375 қор. 88 іс. 374 қор. 52, 69, 94 істер
2. Андреев Н.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. А., 1785. 77 с.
3. Сәдуақасов Т. Астана аймағы. - А. Дайк-Пресс, 2008. 249 б.
4. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. А., 1963. 120 б.
5. Балұан Шолақтың Ғалиясы. Өркен. 2007. 121-125 б.
6. ҚР ОММ. 375 қор, 88іс, 374 қор, 52, 69, 94 істер.
7. ҚРММ 375 қор. 88 іс. 374 қор. 52, 69, 94 істер.

References

1. QRMOM 375 qor. 88 is. 374 qor. 52, 69, 94 ister
2. Andreev N.G. Opisanie Srednei ordy kirgiz-kaisakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaysaks]. A., 1785. 77 s.
3. Sádýaqasov T. Astana aimaǵy [Astana region]. - A. Daik-Press, 2008. 249 b.
4. Jubanov A. Zamana bulbuldary [Nightingales of the time]. A., 1963. 120 bet
5. Balýan Sholaqtyń Ğaliyasý [Baluan Sholak's Galiya]. Órken. 2007. 121-125 b.
6. QR OMM. 375 qor, 88is, 374 qor, 52,69,94 ister.
7. QRMOM 375 qor. 88 is. 374 qor. 52,69,94 ister.

Оспан С.К.

Национальный музей Республики Казахстан
НИИ «Халық қазынасы»
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: segiz.seri@mail.ru

Ospan S.K.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
SIC «Khalyk kazynasy»
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: segiz.seri@mail.ru

ПРАВДА О БАЛУАН ШОЛАКЕ

О жизни поэта, певца, композитора, циркового жонглера и силача Балұан Шолак (Нурмағамбет) Баймырзаұлы (1859-1918) среди народа сложено не мало легенд. Существует разногласия по поводу места, года рождения и даты поездки в Жетысу, в поисках родственников. Также представлены новые факты о возлюбленной Балұан Шолака. Это жительница Акмолинской области Галия Тлеуқызы – коневод, мастер декоративно-прикладного искусства, прекрасная домбристика и певица. Данный научно-исследовательский труд поможет различить действительность от легенды. Научно-исследовательский труд автора основан на изучении архивных материалов.

Ключевые слова: Балұан Шолак, Галия, Битабар балұан, поэт-импровизатор, певец, композитор, оратор, борец, охота, ювелирное искусство.

THE TRUTH ABOUT BALUAN SHOLAK

About the life of poet, singer, composer, circus jongler and strongman Baluan Sholak (Nurmagambet) Baymyrzauly (1859-1918) there are quite a few legends among the people. Especially the disagreement about the place of birth, the year of birth and the time of the trip to Zhetysu in search of relatives. As well as new facts about the beloved Akmolala woman Sholak - kumyznitsa, horse breeder, weaver, skilfully owning harmony and dombra singer Galiya Tleukyzy. This research work will help to distinguish reality from legend. Since it is written on the basis of archival data.

Key words: Baluan Sholak, Galia, Bitabar baluan, poet-improviser, singer, composer, orator, wrestler, hunting, jewelry art.